

«**ΔΗΜΗΤΡΟΣ ΕΡΓΑ**» ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ ΣΠΟΡΑ, ΕΛΕΥΣΙΝΙΑΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ, ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΑΠΑΡΧΩΝ

Χριστίνα Μπισσοπούλου

I. Εισαγωγή
Η διατροφική συμπεριφορά και η συσσώρευση της ειδικής γνώσης των κοινωνιών για τη φύση είναι αποτέλεσμα μιας πολυχιλιετούς εξελικτικής διαδικασίας. Ξεκινά από τα βάθη της προϊστορίας κατά τα οποία κυριαρχεί ο τροφосуλλέκτης και ο κυνηγός, και φθάνει στον σχηματισμό σύνθετων μονίμως εγκατεστημένων κοινωνιών οργανωμένων βάσει της καλλιέργειας βασικών διατροφικών υλών.

Η σταδιακή διαδικασία της εξημέρωσης των φυτών και της χρήσης των σπόρων για πολυτεείς καλλιέργειες είναι φαινόμενο παγκόσμιο που διαμορφώθηκε κατά τόπους βάσει των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών συνθηκών της κάθε περιοχής. Από πολύ νωρίς οι κύριες καλλιέργειες τέθηκαν κάτω από τον έλεγχο θεοτήτων για προφανείς λόγους προστασίας της παραγωγής και εξασφάλισης της υγιούς διαβίωσης, ενίοτε και επιβίωσης, των πληθυσμών.

Η περιοχή της ανατολικής Μεσογείου, στην οποία αναπτύχθηκε και ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός ανέπτυξε ως κύρια διατροφική βάση τα δημητριακά¹. Πρόκειται για διατροφικά είδη εύκολα στην αποθήκευση και μεταφορά τους, αλλά κατάλληλα για κατανάλωση μόνο στη φάση κατά την οποία οι άνθρωποι επεξεργάζονται και ψήνουν πλέον την τροφή τους, κατά πολύ μεταγενέστερη της φάσης συλλογής και κατανάλωσης ωμής τροφής. Μαζί με το λάδι και το κρασί απορροφούν το σημαντικότερο μέρος της αγροτικής δραστηριότητας. Η σημασία των τριών αυτών ειδών διατροφής αναδεικνύεται άριστα στον χωρικό καταμερισμό

* Αρχαιολόγος, υπεύθυνη του Εργαστηρίου Αρχαιολογίας του Τμήματος ΙΑΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και διδάσκουσα Κλασικής Αρχαιολογίας στο ίδιο τμήμα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

IG = *Inscriptiones Graecae*

ThesCRA = *Thesaurus Cultus Rituum Antiquorum*

Λεβέντη και Μπισσοπούλου 2010 = Ι. Λεβέντη και Χ. Μπισσοπούλου, επιμ., *Ιερά και λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος, 4-5 Ιουνίου 2005*, Βόλος 2010.

¹ P. Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World. Responses to Risk and Crisis*, Cambridge 1988, 69-86; D.J. Gargola, “Grain Distribution and the Revenue of the Temple of Hera on Samos”, *Phoenix* 46, 1992, 12-28: 16. «Δήμητρος Ἔργα» ονομάζει τις αγροτικές εργασίες ο Ηοίοδος, *Ἔργα και Ημέραι*, 393; E. Simon, *Festivals of Attica. An Archaeological Commentary*, Wisconsin 1983, 21, σμμ. 15.

που γνωρίζουν στην Αττική κατά τους ιστορικούς χρόνους, περιοχή και περίοδο που μας προσφέρουν πληθώρα γραπτών και αρχαιολογικών τεκμηρίων για τη μελέτη του φαινομένου².

Οι *μορίες*, τα μοσχεύματα του ιερού ελαιόδεντρου της πολιούχου θεότητας Αθηνάς που απαντούν κατά πολλές χιλιάδες σε όλη την Αττική, φύονται στο σύνολό τους υπό την διακριτική εποπτεία του ιερατείου της θεάς: η συγκομιδή, συσσώρευση, διανομή και χρήση των παραγώγων τους (ελαίου και ελαιών) ελέγχονται κεντρικά από το αθηναϊκό κράτος με αυστηρότατους κανονισμούς³.

Η καλλιέργεια του οίνου εξασκείται μέσα στο πλαίσιο της διονυσιακής λατρείας και καταλαμβάνει χωρικά κυρίως τις εκτάσεις της βόρειας και ανατολικής Αττικής όπου εδρεύουν αγροτικοί πληθυσμοί. Εξίσου ελεγχόμενη είναι και η κατανάλωσή του.

Ο κυριότερος σιτοβολώνας της Αττικής εκτείνεται προς δυσμάς του όρους Αιγάλεω, στο Θριάσιο πεδίο, γειτονική της Αθήνας πεδιάδα στην οποία αναπτύχθηκε ο οικισμός της Ελευσίνας. Η καλλιέργεια των σιτηρών με παράδοση που ανάγεται αναμφισβήτητα σε μακρύ παρελθόν, θεωρείται κατά τους ιστορικούς χρόνους δώρο της θεάς Δήμητρας προς την ανθρωπότητα. Κατά την αττική-αθηναϊκή εκδοχή του μύθου, το δώρο προσέφερε η θεά στους Αθηναίους αναγνωρίζοντας την εκ μέρους τους υποδοχή και ίδρυση λατρευτικού κέντρου της στην Ελευσίνα, μετά την αίσια έκβαση του δράματος της αρπαγής της Κόρης και την –έστω και σύντομη– επιστροφή της από τον Άδη. Η ευκαρπία και η πολυκαρπία των αττικών γαιών εξασφαλίζεται μέσω της συνεπούς και διαχρονικής λατρευτικής δραστηριότητας των περιοίκων της Ελευσίνας προς το ιερό της Δήμητρας, ενώ η στειρότητα, η κακή σοδειά και ο λιμός συνιστούν έννοιες που οι Αθηναίοι ήθελαν να γνωρίζουν και να θυμούνται μόνο μέσω της μνήμης του απώτερου, μυθολογικού πλέον παρελθόντος τους.

II. Ελευσινιακή λατρεία και αγροτική παραγωγή
Με επίκεντρο το ζωτικό ενδιαφέρον προς τον δυτικό σιτοβολώνα, η σταδιακή ενσωμάτωση της γειτονικής Ελευσίνας στη σφαίρα επιρροής και ελέγχου της Αθήνας κατά τη μεταβατική περίοδο από τη μυκηναική (προϊστορία) προς την αρχαϊκή εποχή (ιστορία), οδηγεί και στην ολοένα συνθετότερη δομή και πλοκή των ελευσινιακών μύθων. Σήμερα, είναι

² L. Palaiokrassa, “Sanctuaries of Attica”, στο A.G. Vlachopoulos, επιμ., *Archaeology: Euboea & Central Greece*, Athens 2009, 174-199.

³ J. Neils, “Athena, *alter ego* of Zeus”, στο S. Decay και Α. Villing, επιμ., *Athena in the Classical World*, Leiden, Boston, Köln 2001, 219-232: 225 και σμμ. 25; P. Valavanis, “Les amphores panathénaïques et le commerce athénien de l’huile”, στο J.-Y. Empereur και Y. Garlan, επιμ., *Recherches sur les amphores grecques*, *Bulletin de Correspondance Hellenique Supplément* 13, 1986, 453-460: 455-456. Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 60.1, 5 – 60.3, 1.

**“WORKS OF DEMETER”
RITUAL SOWING, ELEUSINIAN AGRICULTURAL INSTRUCTION, TITHE MANAGEMENT**

Christina Mitsopoulou

I. Introduction
Human development has been a long and complex process spanning several thousand years and includes eating behaviour and specialised knowledge of nature. This process began in the distant prehistoric era when food gatherers and hunters prevailed and continued through the period of complex permanent settlement based on specialised food-crop cultivation.

This gradual process of domesticating plants and the use of seed for perennial cultivations is a worldwide phenomenon undertaken by different human populations in various regions depending on the prevailing specific conditions. From a very early stage the cultivation of basic crops came self-evidently under the control of divinities, thus ensuring the protection of the production, a healthy existence and occasionally even the survival of populations.

In the eastern Mediterranean, a region where ancient Greek civilisation also developed, grains¹ constituted the main staple food: these can be easily stored and transported, yet are suitable for consumption only when food is processed and cooked, a phase which occurs much later than that of simply gathering and consuming raw food. The cultivation of grain together with the cultivation of olive trees and vine make up most of the agricultural activity. The importance of these three types of crop can best be seen in Attica during the Classical Age; Attica is a region rich in both written

* Classical Archaeologist, responsible of the Laboratory of Archaeology of the Department of History, Archaeology and Social Anthropology at the University of Thessaly, as also adjunct Lecturer of Classical Archaeology at the same Department.

ABBREVIATIONS

IG = *Inscriptiones Graecae*

ThesCRA = *Thesaurus Cultus Rituum Antiquorum*

Leventi and Mitsopoulou 2010 = I. Leventi and Ch. Mitsopoulou, edit., *Sanctuaries and cults of Demeter in the Ancient Greek World. Proceedings of a Scientific Symposium, University of Thessaly, Department of History, Archaeology and Social Anthropology, Volos, 4-5 June 2005*, Volos 2010.

¹ P. Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World. Responses to Risk and Crisis*, Cambridge 1988, 69-86; D.J. Gargola, “Grain Distribution and the Revenue of the Temple of Hera on Samos”, *Phoenix* 46, 1992, 12-28: 16. “Works of Demeter” are all agricultural activities according to Hesiod, *Works and Days*, 393; E. Simon, *Festivals of Attica. An Archaeological Commentary*, Wisconsin 1983, 21, note 15.

sources and archaeological material and provides ample evidence for the study of the spatial division of these cutlivations².

The thousands of «*mories*», offsprings of the sacred olive tree of the patron goddess Athena, which grow throughout Attica, are placed under the discreet supervision of the goddess’s priesthood: harvesting, storing, distributing and using their products (olive oil and olives) was centrally controlled by the Athenian state under the strictest regulations³.

The cultivation of vine is practised in association to the worship of Dionysus and takes place mainly in the regions of northern and eastern Attica where rural populations reside. Notwithstanding equally controlled is its consumption.

Attica’s main grain fields extend to the west of mount Aigaleo, in the plain of Thria, in close proximity to the city of Athens, where the settlement of Eleusis developed. The cultivation of crops, following a tradition that goes back to the distant past, was considered in Classical times as a gift of the goddess Demeter to mankind. According to the Attic-Athenian version of the myth, this gift was presented to the Athenians themselves by the goddess, in recognition for having received her at Eleusis and founded a cult centre, after the favourable outcome of Persephone’s rape and her, albeit brief, return from Hades. The fecundity and diversity of the Attic soil is ensured through the constant and uninterrupted cultic activity of the Eleusinian population towards the sanctuary of Demeter, while barren land, bad crops and hunger were notions that the Athenians preferred to remember only through their very distant mythological past.

II. Eleusinian cult and agricultural production
The vital interest in the western plain, the gradual incorporation of neighbouring Eleusis under the influence and control of Athens during the transitional period from the Mycenaean Age (prehistory) to the Archaic Age (history), has led to the formation of increasingly complex Eleusinian myths both in structural content and in their plots. It is therefore difficult not only to date the various mythological traditions but also to organise the complex and occasionally contradictory genealogies of the gods and heroes who comprise the Eleusinian cycle. If the Homeric poems are to be considered as the earliest written source, then the so-called

² L. Palaiokrassa, “Sanctuaries of Attica”, in A.G. Vlachopoulos, edit., *Archaeology: Euboea & Central Greece*, Athens 2009, 174-199.

³ J. Neils, “Athena, *alter ego* of Zeus”, in S. Decay and Α. Villing, edit., *Athena in the Classical World*, Leiden, Boston, Köln 2001, 219-232: 225 and note 25; P. Valavanis, “Les amphores panathénaïques et le commerce athénien de l’huile”, in J.-Y. Empereur και Y. Garlan, edit., *Recherches sur les amphores grecques*, *Bulletin de Correspondance Hellenique Supplément* 13, 1986, 453-460: 455-456. Aristotle, *Athineon Politeia*, 60.1, 5 – 60.3,1.

πολύ δύσκολο να χρονολογηθούν οι διαφορετικές μυθολογικές παραδόσεις, να ιεραρχηθούν οι σύνθετες και ενίοτε αντικρούμενες γενεαλογίες των θεών και πρώων του ελευσινιακού κύκλου. Εάν θεωρήσει κανείς ως πρωιμότερη πηγή γραπτών πληροφοριών τα ομηρικά έπη, τότε ακολουθούν οι παραδόσεις του λεγόμενου Ομηρικού Ύμνου στη Δήμητρα και τα κείμενα της ορφικής παράδοσης (ποιητής Λάσος, κύκλος Ονομάκριτου, εποχή Πεισιστρατιδών)⁴, του Ησιόδου (*Εργα και Ημέρες*), οι δραματικές δημιουργίες του πέμπτου αιώνα (Σοφοκλής, *Τριπτόλεμος*) και οι γενεαλογίες του Πάριου Χρονικού⁵. Εξίσου σημαντική, αν και συχνά διαφοροποιημένη ως προς τις σωζόμενες γραπτές πηγές, είναι και η παράδοση της ελευσινιακής εικονογραφίας. Αρχίζει να ακμάζει την εποχή του τυράννου Πεισίστρατου κατά τον 6ο αιώνα π.Χ. έως και την ώριμη κλασική περίοδο (πρώτο τέταρτο 4ου αιώνα) και γνωρίζει την καμπή της μαζί με την ίδια την αθηναϊκή δημοκρατία, στην αυγή της ελληνιστικής περιόδου (τέλη 4ου αι. π.Χ.). Όμως, μέγιστο τμήμα των έμμεσων γνώσεων μας για την ελευσινιακή λατρεία οφείλουμε σε μεταγενέστερες της κλασικής αρχαιότητας πηγές (Πλούταρχος), συχνά μάλιστα σε εκείνες της χριστιανικής περιόδου (Κλήμης Αλεξανδρεύς, *Προτρεπτικός*), στοιχείο που δεν διευκολύνει την ανίχνευση και ανεξάρτητη ανάλυση των διαφορετικών μυθολογικών κύκλων.

Μπορεί να αρκεστεί κανείς στη συνοπτική διαπίστωση ότι πίσω από την ευρεία έννοια «Ελευσίνια Μυστήρια» κρύβεται μια τεράστια και υπερχιλιόχρονη πλούσια παράδοση που από ερμηνευτική άποψη ανάγεται τόσο στο θρησκευτικό-φιλοσοφικό όσο και στο πολιτικό και οικονομικό επίπεδο. Εν γένει, και παρά την προφανή τους σχέση, τα καθαυτά Ελευσίνια Μυστήρια με την αυστηρώς θρησκευτική έννοια είναι αρκετά ανεξάρτητα των πολυάριθμων μύθων σχετικών με την αγροτική παραγωγή, σαφώς προγενέστερων και κατά πολύ ευρύτερων των Μυστηρίων της κλασικής εποχής. Τα «Μεγάλα Ελευσίνια Μυστήρια της Αττικής» και η «λατρεία της θεάς Δήμητρας εν γένει» δεν είναι έννοιες ταυτόσημες. Τα πρώτα είναι απλά η πλέον φημισμένη, πολύπλοκη και μεγαλοπρεπής έκφανση της δεύτερης⁶ που καθιδρύθηκε στην Αττική κατά την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο (Πεισίστρατος), ήκμασε έως και την ελληνιστική περίοδο και αναβίωσε δυναμικά κατά τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους.

Το αθηναϊκό θρησκευτικό ημερολόγιο είναι άρρηκτα δεμένο με το αγροτικό ημερολόγιο⁷. Πλήθος εορτών κατά τη διάρκεια του αθηναϊκού σεληνιακού έτους σχετίζονται με τις αγροτικές εργασίες, όπως η ενίσχυση της γονιμότητας της γης, η συμβολική τελετουργική άροση των γαιών, η σπορά, ο θερισμός, η συγκομιδή, το αλώνισμα, το λίκνισμα, η συγκέντρωση, συσσώρευση και αποθήκευση, η διανομή και οικονομική διαχείριση, αλλά εν τέλει και η επεξεργασία (σύνθλιψη/κονιορτοποίηση, μείζη, όπτηση/μαγειρική) και κατανάλωση των προϊόντων. Κύριοι αποδέκτες των εκάστοτε εορταστικών δραστηριοτήτων είναι βέβαια οι πρωταγωνιστές του ελευσινιακού κύκλου (Δήμητρα, Κόρη, Ερμής, Εκάτη, Ευβουλεύς και Τριπτόλεμος), δεν λείπουν όμως συχνότερες παρεμβολές και αναφορές σε άλλες σημαντικές θεότητες του ελληνικού Δωδεκαθέου (Αθηνά, Διόνυσος, Ποσειδώνας, Δίας), αλλά και σε τοπικούς ήρωες (μαραθώνιος Εχετλαεύς) ή ιερατεία (Βουζύγες).⁸

Η Αττική, αν και φιλοξενεί τις τρεις πρωταρχικές παραρωγές, οίνου, ελαίου και σιτηρών, δεν ήταν ποτέ απόλυτα αυτόρκης στο επίπεδο των διατροφικών αναγκών του πληθυσμού της⁹. Με την οικονομική και πληθυσμιακή ανάπτυξη της Αθήνας κατά την αρχαϊκή περίοδο και την σταδιακή ακμή της στους κλασικούς πλέον χρόνους, μετά τα Περσικά, κύριο μέλημά της καθίσταται η εδραίωση της ηγεμονίας της πάνω σε άλλες πόλεις-κράτη. Με πρόφαση την εξασφάλιση των Ελλήνων συμμάχων έναντι νέων έξωθεν απειλών όπως των Περσών και Αιγυπτίων, η Αθήνα δομεί μέσα σε λίγες δεκαετίες ένα δίκτυο συμμαχικών πόλεων που οργανώνονται στρατιωτικά και οικονομικά βάσει των επιταγών της. Στο πλαίσιο αυτό, η δημοφιλέστατη αττική ελευσινιακή λατρεία αναδεικνύεται και λειτουργεί ως ένας πρώτης τάξεως φορέας οικουμενικού μηνύματος: η Αθήνα επενδύει πάνω στις τοπικές της παραδόσεις, οικειοποιείται το διπλό δώρο της Δήμητρας προς την ανθρωπότητα, ήτοι τη γνώση της καλλιέργειας των σιτηρών και την ευδαιμονία που εξασφαλίζει η μύηση στα Μυστήρια της Ελευσίνας (πηγές 4ου αιώνα π.Χ.: Ισοκράτης, *Πανηγυρικός* και Ξενοφών, *Ελληνικά*)¹⁰. Μέσω της εγχώριας

[[] 7 A. Chandor Brumfield, *The Attic Festivals of Demeter and their Relation to the Agricultural Year*, Salem, New Hampshire 1981; O. Palagia, “The Date and Iconography of the Calendar Frieze on the Little Metropolis, Athens”, *Jahrbuch des Instituts* 123, 2008, 215-237: 216, 220, 222-223, ap. 8-9.

[[] 8 M. H. Jameson, “The Hero Echetaeus”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 82, 1951, 49-61 και εικ. 1.

[[] 9 Garnsey 1988 (ό.π.), 89-106, 132; K. Clinton, “The Eleusinian *Aparche* in Practice”, στο Λεβέντη και Μπισσοπούλου 2010, 1-1: 10 και σημ. 17.

[[] 10 M. Tiverios, “Eleusinian Iconography”, στο *Greek Offerings. Essays on Greek Art in honour of John Boardman*, O. Palagia, επιμ., Oxford 1997, 167-175: 170-172.

Homeric Hymn to Demeter and the texts which belong to the Orphic tradition (poet Lasos, cycle of Onomakritus, Peisistratid era)⁴, Hesiod (*Works and Days*), the dramatic plays of the 5th century (Sophocles, *Triptolemus*) and the genealogies of the Parian Marble⁵, all follow. Equally important, though often differing from the surviving written sources, is the tradition of Eleusinian iconography. It flourishes from the Peisistratid era in the 6th century B.C. down to the mature Classical Age (first quarter of the 4th c. B.C.), whilst its decline coincides with the decline of Athenian democracy at the dawn of the Hellenistic Age (end of 4th c. B.C.). Our major source of indirect information regarding Eleusinian cult, however, comes from sources much later than the Classical Age (Plutarch), some even dating to the Christian era (Clement of Alexandria, *Protrepticus*). The latter sources do not help to trace and independently interpret the different mythological cycles.

It might suffice to summarily conclude that under the broad term «Eleusinian Mysteries» lies a vast and rich tradition spanning several hundred years, which can be interpreted both from a religious-philosophical and a political-economic standpoint. Despite any obvious relations, the Eleusinian Mysteries as such, interpreted solely from a religious point of view, are fairly independent of the numerous myths associated to agricultural production, which are clearly earlier and much more diverse compared to the Mysteries of the Classical Age. The «Greater Eleusinian Mysteries of Attica» and «the cult of the goddess Demeter in general» are not equal terms: the former simply being the famous, complex and majestic manifestation of the latter⁶, having been established during the early Archaic Age (Peisistratus), flourishing until the Hellenistic Age and witnessing a dynamic revival during the Imperial Age.

The Athenian religious calendar is irrevocably tied to the agricultural calendar⁷. Numerous festivals which take place during the Athenian lunar year are associated to agricultural activities such as the enhancement of the soil's fertility, the symbolic ritual ploughing of fields, sowing,

harvesting, threshing, gathering, accumulation and storage, the distribution and economic management, but also the processing (grinding, mixing, baking/cooking) and the consumption of the products. The main beneficiaries of the diverse cultural activities are indeed the protagonists of the Eleusinain Cycle themselves (Demeter, Kore, Hermes, Hecate, Eubouleus and Triptolemus), yet frequent references and interpolations to the other important deities of the Greek pantheon (Athena, Dionysus, Poseidon, Zeus) as well as to local heroes (Marathonian Echetaeus) and members of the priesthood (Bouzyges), are observed⁸.

Despite the fact that in Attica all three primary products, wine, oil and grain were being cultivated, yet its population was never entirely self-sufficient in food supplies⁹. The growth of the population and the economy of Athens during the Archaic Age and the gradual flourishing in the Classical Age, after the end of the Persian wars, turned Athens towards ensuring the enforcement of her hegemony upon the other city-states. Under the pretext of protecting her allies from all foreign threat (Persians, Egyptians), Athens was able to establish within a few decades a network of allied city-states organised both militarily and economically according to her own regulations. Within such a framework emerges the most popular Attic Eleusinian cult, which propagates a universal message; Athens invests in local traditions and encompasses Demeter's dual gift to mankind: the art of cultivation and the happiness secured by the initiation to the Eleusinian Mysteries (4th century B.C. sources: Isocrates, *Panegyricus*, Xenophon, *Hellenica*)¹⁰. Athens, through the local Eleusinian instruction, promises to all rich rewards of cultivated fertile lands and abundant crops and at the same time the highest possible happiness to all would-be initiates of her Mysteries¹¹.

III. Tithe management

The relevant fifth century Athenian religious policy is best highlighted by the so-called Eleusinian «Decree of the First-Fruits» (IG I³,78)¹². This is an

[[] 8 M. H. Jameson, “The Hero Echetaeus”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 82, 1951, 49-61 and fig.1.

[[] 9 Garnsey 1988 (op.cit.), 89-106, 132; K. Clinton, “The Eleusinian *Aparche* in Practice”, in Leventi and Mitsopoulou 2010, 1-1: 10 and note 17.

[[] 10 M. Tiverios, “Eleusinian Iconography”, in *Greek Offerings. Essays on Greek Art in honour of John Boardman*, O. Palagia, edit., Oxford 1997, 167-175: 170-172.

[[] 11 For Eleusinian cult in the periphery of the Greek world see I. Λεβέντη, “Η ελευσινιακή λατρεία στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου: το αναθηματικό ανάγλυφο από το Παντικάπαιο”, in Leventi and Mitsopoulou 2010, 111-136: 111-112 and 124-125.

[[] 12 M.B. Cavanaugh, *Eleusis and Athens. Documents in Finance, Religion and Politics in the Fifth Century B.C.*, Atlanta 1996,

ελεусινιακής διδασκαλίας η Αθήνα ευαγγελίζεται σε οικουμενικό επίπεδο ακμάζουσα αγροτική παραγωγή και διατροφική επάρκεια, αλλά και συνάμα μέγιστη ευδαιμονία προς τους εν δυνάμει απανταχού μύστες των Μυστηρίων της¹¹.

III. Διαχείριση Απαρχών

Επιτομή της αθηναϊκής αυτής θρησκευτικής πολιτικής του 5ου αιώνα π.Χ. είναι το λεγόμενο «Ψήφισμα των *ἀπαρχῶν*» (IG I³, 78)¹². Πρόκειται για ένα επίσημο δημόσιο έγγραφο, χαραγμένο σε δύο λίθινες στήλες που βρέθηκαν στην αθηναϊκή ακρόπολη και στην Ελευσίνα, η δεύτερη σχεδόν ακέραιη εκτός του διευκρινιστικού προσομίου, των εισαγωγικών στίχων. Έτσι χρονολογείται δυστυχώς με σχετική αβεβαιότητα μεταξύ των ετών 440 και 415, και πιθανώς κοντά στο 430 π.Χ.¹³, την περίοδο δηλαδή κατά την οποία ξεσπά ο Πελοποννησιακός πόλεμος μεταξύ Αθηνών και Σπάρτης, που έμελε να θέσει τέλος στην ηγεμονία των Αθηναίων του 5ου αιώνα π.Χ. Με το κείμενο αυτό οι Αθηναίοι (πιθανώς ήδη πιεζόμενοι από τις δυσκολίες που τους δημιουργεί ο πόλεμος) γνωστοποιούν με απόλυτη σαφήνεια τις ηγεμονικές τους βλέψεις προς τους «συμμάχους» τους, επιτάσσοντας προς όλους, κατοίκους των αττικών δήμων και απανταχού συμμαχικών πόλεων, την ετήσια παράδοση των *ἀπαρχῶν*, των πρώτων καρπών δηλαδή της αγροτικής παραγωγής τους, σε ποσοστό τουλάχιστον το 1/1200 για το σιτάρι και το 1/600 για το κριθάρι. Ειδικά μέριμνα λαμβάνεται για τον τρόπο παραλαβής των προϊόντων (από το ιερατικό σώμα των ιεροποιών στην Αττική και από τους εκάστοτε δημάρχους των συμμαχικών πόλεων), τον έγκαιρο χρόνο της παράδοσης (πριν τα Μεγάλα Μυστήρια του φθινοπώρου, κατά το μήνα Βοηδρομιώνα (Σεπτέμβριο)¹⁴, αλλά και την υψηλή ποιότητα των προϊόντων (ορίζοντας ως υπεύθυνο για τον ποιοτικό και ποσοτικό έλεγχο το σώμα των «ἐγλογεῖων», ελεγκτών δηλαδή των σιτηρών) (στίχ. 14-15). Η αθέτηση του χρόνου παράδοσης από τους –κατά τα άλλα– εθελοντές συμμάχους της Αθήνας επιφέρει

χρηματικό πρόστιμο χιλίων δραχμών για κάθε ιεροποιό (στίχ. 20). Η τεράστια επιχείρηση της είσπραξης *ἀπαρχῶν* σε είδος¹⁵, και της εισαγωγής και διαχείρισης ετήσιας παραγωγής σιτηρών ποικίλης προέλευσης απασχολεί το ελευσινιακό ιερατείο, που αναθέτει στους «*ἀρχιτέκτονες*» (στίχ. 11-12) την κατασκευή των κατάλληλων υποδομών (τριών *σιρῶν*) προκειμένου να αποθηκευτούν οι σημαντικές ποσότητες.

Η συσώρευση και αποθήκευση σπόρων είναι θέμα πρώτης σημασίας: το μέγεθος της επιχείρησης και του προνομίου των Αθηναίων να ασκούν μια τέτοια πολιτική αναδεικνύεται από πληροφορίες που επιβεβαιώνουν ότι σε ορισμένες περιπτώσεις μπορούσε να κριθεί ακόμη και παράνομη¹⁶. Είναι βέβαιοι ότι μέρος των καρπών αυτών αναδιανέμεται από το ελευσινιακό ιερατείο ως έπαθλο (*ἐπαθλα ἀπαρχῶν*) κατά τους γυμνικούς αγώνες των *Ἐλευσινίων*, των παλαιότερων πεντετηρικών αγώνων κατά τον Αριστοτέλη¹⁷, που δεν πρέπει να συγχέονται με τα καθαυτά Ελευσίνια Μυστήρια. Σπόροι κριθαριού διανέμονται πιθανώς μέσα σε ειδικού τύπου αμφορείς¹⁸. Σπόροι χρησιμοποιούνται και κατά τις ετήσιες τελετουργικές σπορές στο Ράριο πεδίο, το αρχέγονο ιερό τέμενος ή χώραφι κοντά στην Ελευσίνα που συμβολικά οργώνει και καλλιεργεί ο ελευσίνιος ήρωας Τριπτόλεμος, ή και στον *ιερό ἄροτο* (στην περίπτωση που δεν είναι ταυτόσημος με το Ράριο πεδίο, στοιχείο αδιευκρίνιστο). Η νέα σπορά εξασφαλίζεται λοιπόν από το πλεόνασμα της περασμένης σοδείας και είσπραξης, ενώ μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο ποιοτικός έλεγχος, όπως και η πληθώρα των προελεύσεων εξασφαλίζουν μια δυναμική ανανέωσης και γονιμότητας της τελετουργικής –και ίσως όχι μόνο– σποράς και εγχώριας αγροτικής παραγωγής του ελευσινιακού ιερού. Καθώς γίνεται στην παρούσα έκθεση λόγος για «*ανάδειξη τοπικότητων*», τονίζουμε ότι κατά κάποιο είδος αντιστοιχίας το ψήφισμα των *ἀπαρχῶν* εξασφάλιζε την εισαγωγή –ελεγμένης– άριστης ποιότητας προϊόντων από τις συμμαχικές πόλεις.

Κατά τον Ισοκράτη¹⁹ η παράδοση των *ἀπαρχῶν* είναι ενεργή και στον πρώιμο 4ο αιώνα π.Χ., όταν

official public document engraved on two stone stelae, one found on the Athenian Acropolis and the other at Eleusis. This latter is almost complete, except for the introductory lines of the preface, which are missing. It can therefore only tentatively be dated between 440 B.C. and 415 B.C., and more probably around 430 B.C.¹³, when the Peloponne-sian War between Athens and Sparta, which would bring about the end of Athens' hegemony of the 5th century, had already broken out. By this decree the Athenians (probably already under the pressures of conducting the war), publicly express with absolute clarity their imperialistic views towards their «allies». The institution of an annual tax on «first fruits» of the agricultural production levied on all: both on the inhabitants of the Attic demes and on all the allied cities, at least at a rate of 1/1200 for corn and 1/600 for barley. Special provision is made for the procedure involving the collection of the products (by the priestly body of the *hieropoi* in Attica and by the appointed demarchs of the allied cities), and the timely delivery (before the Greater Mysteries in the autumn during the month of Boedromion – September)¹⁴ and the high quality of the products by the appointment of an «*eklogeus*» (ἐγλογεῖς), a supervisor responsible for the control of both the quality and the quantity of the grains (lines 14-15). Failure of Athens' seemingly voluntary allies to deliver by the appointed date, entails a fine of 1000 drachma for each *hieropoios* (line 20). The huge business of collecting the «first-fruits»¹⁵, the importation and management of the annual production of the various crops was executed by the Eleusinian priesthood, who appoint the «archi- tects» («*ἀρχιτέκτονες*») (lines 11-12) to provide the suitable infrastructure (three granaries, σιποι) nec- essary for storing the large quantities which were to be collected.

The accumulation and storage of seeds is of primary importance: the extent of the venture and the privilege bestowed upon the Athenians to carry out such a policy, can best be appreciated by the information which confirms that under certain circumstances such an activity could be considered even to be illegal¹⁶. It remains certain that part

29-72; K. Clinton, *Eleusis. The Inscriptions on Stone. Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme I*, Athens 2005, no. 28 and ibid, II: *Commentary*, Athens 2008, no. 28.

¹³ Cavanaugh 1996 (op.cit.), 29-72, 73-95.

¹⁴ While in the 4th century B.C. the first-fruits- ἀπαρχές- are offered earlier, just after harvesting, in order to be sold (annual fiscal accounts of the Eleusinian sanctuary for the year 329/8 B.C.: Clinton 2010 (op.cit.); IG II² 1672, lines 263-300 = Clinton 2005 (op.cit.), no. 177, lines 392-429.

¹⁵ While in the 4th century the first-fruits- ἀπαρχές- will be sold in the free market and the sanctuary receives the revenues: Clinton 2010 (op.cit), 4-5, 10-11.

¹⁶ When it aims solely at profit and creates an artificial shortage,

of these first fruits were redistributed as a prize (*ἐπαθλα ἀπαρχῶν*) by the priests during the athletic games of the Eleusinia. According to Aristotle¹⁷ they were the oldest penteteric contest (held every five years) and should not be confused with the Eleusinian Mysteries themselves. Barley seeds were probably distributed in special amphorae¹⁸. Seeds were also used during the annual ritual sowing at the Rharian plain, the primal sacred enclosure (*temenos*) or field close to Eleusis, symbolically sown and cultivated by the Eleusinian hero Triptolemus, and/ or at the sacred ploughing field (*ιερός ἄροτος*); whether this last is identifiable as the Rharian plain is a point which remains open. The new seeds are procured from the surplus of the previous crop production and payment, though we may surmise that the quality control as well as the diversity of the provenances secured the renewal and the fecundity of the ritual sowing, as well as the local argicultural production of the Eleusinian sanctuary. Since in the present project issues revealing locality are taken into account, we stress furthermore that, in some kind of analogy, the decree of the «first-fruits» secured the inspected importation of products of the highest quality from the allied city-states.

According to Isocrates¹⁹ the delivery of the first-fruits was still active during the early 4th century B.C., even though Athens had lost her hegemony. It is possible that this information is far fetched and may reflect a biased underrating of Athens’ great weakness and loss of influence²⁰, a point which remains to be further examined by historical research.

Fearing however, the negative reaction of the city-states, the authors of the Athenian decree of the «first-fruits» do not fail to mention the old age of the revered tradition of offering the «first-fruits», a tradition that can be traced back to a prophecy pronounced by the Delphic oracle. The commands therefore of the decree are placed in a wider panhellenic context which goes beyond the expectations of the Athenians and the narrow limits of the time of its formulation. Finally, the obligation of offering the first-fruits is accomplished by magnificent sacrifices towards

Garnsey 1988 (op.cit), 76-77; Gargola 1992 (op. cit.), 16.

¹⁷ Aristotle, *Fragmenta varia*: V. Rose, *Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta*, Leipzig 1886 (Repr. 1967), 8.50, 637.5.

¹⁸ B. Kratzmüller, “*Ραβδοῦχοι* auf Panathenäischen Preisamphoren”, in M. Bentz - N. Eschbach, edit., *Panathenaika. Symposion zu den Panathenäischen Preisamphoren*, Rauischholzhausen 25.11 - 29.11.1998, Mainz a. Rhein 2001, 101-107: belly-amphorae.

¹⁹ isocrates, *Panegyricus*, 31: *αἱ μὲν γὰρ πλείσται τῶν πόλεων ὑπόμνημα τῆς παλαιᾶς εὐεργεσίας ἀπαρχὰς τοῦ σίτου καθ’ ἕκαστον τὸν ἐνιαυτὸν ὡς ἡμᾶς ἀποπέμνουσι*.

²⁰ R.S. Stroud, *The Athenian Grain Tax Law of 374/3 B.C.*, *Hesperia* Suppl. 29, 1998, 34; Clinton 2010 (op.cit.), 1-2.

¹¹ Για την ελευσινιακή λατρεία στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου βλ. Ι. Λεβέντη, «Η ελευσινιακή λατρεία στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου: το αναθηματικό ανάγλυφο από το Παντικάπαιο», στο Λεβέντη και Μπισσοπούλου 2010, 111-136: 111-112 και 124-125.

¹² M.B. Cavanaugh, *Eleusis and Athens. Documents in Finance, Religion and Politics in the Fifth Century B.C.*, Atlanta 1996, 29-72; K. Clinton, *Eleusis. The Inscriptions on Stone. Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme I*, Athens 2005, αρ. 28 και του ίδιου, II: *Commentary*, Athens 2008, αρ. 28.

¹³ Cavanaugh 1996 (ό.π.), 29-72, 73-95.

¹⁴ Ενώ τον 4ο αιώνα [π.Χ.] οι *ἀπαρχές* παραδίδονται νωρίτερα, ευθύς μετά τη συγκομιδή προκειμένου να πωληθούν): ετήσιος οικονομικός απολογισμός του ελευσινιακού ιερού, του έτους 329/8 π.Χ.: Clinton 2010 (ό.π.); IG II²1672, στίχ. 263-300 = Clinton 2005 (ό.π.), αρ. 177, στίχ. 392-429.

¹⁵ Ενώ τον 4ο αιώνα π.Χ. οι *ἀπαρχές* θα πωλούνται στην ελεύθερη αγορά και το ιερό εισπράττει χρήμα: Clinton 2010 (ό.π.), 4-5, 10-11.

¹⁶ Όταν στοχεύει στην κερδοσκοπία και δημιουργεί τεχνητή έλλειψη, Garnsey 1988 (ό.π.), 76-77; Gargola 1992 (ό.π.), 16.

¹⁷ Αριστοτέλης, *Fragmenta varia*: V. Rose, *Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta*, Leipzig 1886 (Repr. 1967), 8.50, 637.5.

¹⁸ B. Kratzmüller, “*Ραβδοῦχοι* auf Panathenäischen Preisamphoren”, στο M. Bentz - N. Eschbach, επιμ., *Panathenaika. Symposion zu den Panathenäischen Preisamphoren*, Rauischholzhausen 25.11 - 29.11.1998, Mainz a. Rhein 2001, 101-107: αμφορείς με κοιλιά.

¹⁹ Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 31: *αἱ μὲν γὰρ πλείσται τῶν πόλεων ὑπόμνημα τῆς παλαιᾶς εὐεργεσίας ἀπαρχὰς τοῦ σίτου καθ’ ἕκαστον τὸν ἐνιαυτὸν ὡς ἡμᾶς ἀποπέμνουσι*.

1. Δήμητρα με άροτρο, Κόρη και Τριπτόλεμος. Αττικός ερυθρόμορφος κρατήρας, 475-425 π.Χ. Πηγή: Lissarague 2001, 187, εικ. 146: αττικός ερυθρόμορφος κρατήρας, από την Κύμη, Paris, Cabinet des Médailles 424, ζωγράφος του Έκτορος, Ομάδα του Πολυγνώτου.

Demeter with plough, Kore and Triptolemos. Attic red-figured crater, 475-425 B.C. Source: Lissarague 2001, 187, fig. 146: attic red-figured crater, from Cymae: Paris, Cabinet des Médailles 424, Hector Painter, Polygnotos group.

2. Ελευσινιακή παράσταση, Τριπτόλεμος με άροτρο. Βοιωτικός ερυθρόμορφος σκύφος, τέλη 5ου - αρχές 4ου αι. π.Χ. Πηγή: Rubensohn 1899, πιν. 7, ζωγράφος της Κρίσης του Πάριδος, Βερολίνο αρ. 3414.

Eleusinian scene, Triptolemos with plough. Boeotian red-figured skyphos, end of 5th – early 4th c. B.C. Source: Rubensohn 1899, pl. 7, Painter of the Judgment of Paris, Berlin nr. 3414.

3. Τριπτόλεμος καθιστός σε ιπτάμενο άρμα. Αττική ερυθρόμορφη κύλικα, 390-370 π.Χ. Πηγή: Paul-Zinserling 1994, πίν. 47, 1. Βατικανό αρ. 16551, ζωγράφος της Ιένα.

Triptolemos seated in flying chariot. Attic red-figured kylix, 390-370 B.C. Source: Paul-Zinserling 1994, pl. 47, 1. Vatican nr. 16551, Jena Painter.

4. Γυναίκες φέρουν πλημοχόν στην κεφαλή. Αττικός ερυθρόμορφος πίδακας της Νίννιον, λεπτομέρεια, 370-360 π.Χ. Πηγή: G.E. Mylonas, "Eleusis and the Eleusinian Mysteries", *Αρχαιολογική Εφημερίδα* 1987, 383-396: 394. Σχέδιο É. Gilliéron (1895). Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 11036.

Women carrying a plemochoe on the head. Attic red-figured votive plate of Ninnion, detail, 370-360 B.C. Source: G.E. Mylonas, "Eleusis and the Eleusinian Mysteries", *Αρχαιολογική Εφημερίδα* 1987, 383-396: 394. Drawing by É. Gilliéron (1895). Athens, National Archaeological Museum nr. 11036.

5. Χρυσό διάδημα συλλογής Ε. Σταθάτου, περί το 300 π.Χ. Πηγή: Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. St. 342a-b. Φωτ. Χ. Μιτσοπούλου.

Golden diadem, E. Stathatos collection, ca. 300 B.C. Source: Athens, National Archaeological Museum, nr. St. 342a-b. Photo: Ch. Mitsopoulou.

6. Χρυσό διάδημα συλλογής Ε. Σταθάτου, σχεδιαστική απόδοση. Πηγή: Μιτσοπούλου 2010, εικ. 8. Σχέδιο Κ. Μαυραγάνη (2008).

Golden diadem, E. Stathatos collection, drawing. Source: Mitsopoulou 2010, fig. 8. Drawing by Katerina Mavraganis (2008).

7. Χρυσό διάδημα, λεπτομέρεια: ερωτιδείς με πλημοχόες στην κεφαλή πλησιάζουν τις θεές της Ελευσίνας Δήμητρα και Κόρη. Πηγή: Σχέδιο Κατερίνας Μαυραγάνη, λεπτομέρεια.

Golden diadem, detail: Eros figures carrying a plemochoe on the head proceed towards the deities of Eleusis, Demeter and Kore. Source: Drawing by Katerina Mavraganis, detail.

8. Χρυσό διάδημα, λεπτομέρεια: Τριπτόλεμος «σανδαλίζων», ανερχόμενος στο άρμα. Δύο πλημοχόες σε κλίση. Πηγή: Μιτσοπούλου 2010, εικ. 9. Σχέδιο Κ. Μαυραγάνη, λεπτομέρεια

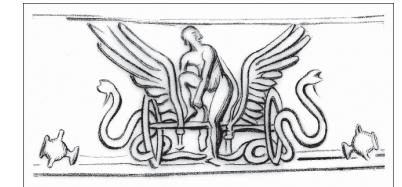
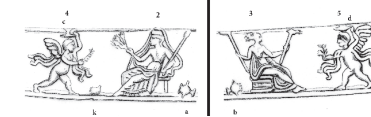
Golden diadem, detail: «sandalizing» Triptolemos, ascending on his chariot. Scene framed by two inclined plemochoeae. Source: Mitsopoulou 2010, fig. 9. Drawing by Katerina Mavraganis, detail.

9. Αντίγραφο πήλινης πλημοχόης, τέλη 5ου - αρχές 4ου αι. π.Χ. Πηγή: Φωτ. Χ. Μιτσοπούλου: αντίγραφο «κέρνου» Λαυρίου, βάσει Ellis Jones 1982, εικ. 1. Κατασκευή από Thetis Authentics (Δρ Λένα Αλούπη).

Reproduction of a clay plemochoe, end 5th – early 4th c. B.C. Photo Ch. Mitsopoulou: copy of a "kernos" from Laureion (Attica), after Ellis Jones 1982, fig. 1. Reproduction by Thetis Authentics (Dr Helen Aloupi).

10. Αντίγραφο πήλινης πλημοχόης, σε κλίση. Φωτ. Χ. Μιτσοπούλου.

Reproduction of a clay plemochoe, inclined. Photo Ch. Mitsopoulou.

1	2	3	4
5	6	7	8
9		10	

πλέον έχει απολεσθεί η ηγεμονική κυριαρχία της Αθήνας. Η πληροφορία αυτή πάντως ελέγχεται στην ιστοριογραφική έρευνα και είναι πιθανόν να πρόκειται για υπερβολή, στην προσπάθεια παραπλανητικής υποβάθμισης της μεγάλης αδυναμίας της συρρικνωμένης πλέον αθηναϊκής ηγεμονίας και της επιρροής της²⁰.

Φοβούμενοι πιθανώς την αρνητική αντίδραση των πόλεων, οι συντάκτες του αθηναϊκού ψηφίσματος των *ἀπαρχῶν* δεν παραβλέπουν να τονίσουν την παλαιότητα της σεβάσμιας παράδοσης προσφοράς *ἀπαρχῶν* (κατὰ τὰ *πάτρια ἀπάρχεσθαι*), που ανάγεται σε χρησμό του μαντείου των Δελφών (στίχ. 25-26). Θέτουν δηλαδή την επιταγή σε ένα ευρύτερο, πανελλήνιας εμβέλειας επίπεδο και μέσα σε ένα διαχρονικό φάσμα που ξεπερνά τις επιθυμίες των Αθηναίων κατά τον χρόνο σύνταξης του ψηφίσματος. Τέλος, η υποχρέωση της παράδοσης των *ἀπαρχῶν* ολοκληρώνεται με μεγαλοπρεπείς θυσίες στις ελευσινιακές θεότητες, τη Δήμητρα, την Κόρη, τον Ευβουλέα, την Αθηνά και τον Τριπτόλεμο (στίχ. 38): ο ήρωας έχει πλέον απομονωθεί από τους πολυάριθμους πρωταγωνιστές του παλαιότερου Ομηρικού Ύμνου και στέκει ισότιμα και μόνος δίπλα στις ολυμπιακές θεότητες.

IV. Τριπτόλεμος, εκπολιτιστής και φορέας Ελευσινιακού μηνύματος

Σε φορέα επικοινωνίας και μετάδοσης του φιλικού αυτού μηνύματος προς την τότε οικουμενική ανθρωπότητα ανάγεται σταδιακά λοιπόν τούτη η δευτερεύουσα αρχικά ανδρική μορφή του ελευσινιακού κύκλου, ο *Τριπτόλεμος*. Απών από τα ομηρικά έπη, κατέχει σαφώς δευτερεύοντα ρόλο στον αρχαϊκό Ομηρικό Ύμνο της Δήμητρας: είναι τότε ένας από τους τέσσερις τοπικούς βασιλείς της Ελευσίνας, με τον Κελεό, τον Διοκλή και τον γενάρχη Εὐμόλπο, που διδάσκονται από τη Δήμητρα την καλλιέργεια των σιτηρών (Ομ. Ύμνος *στη Δήμητρα*, στίχ. 473-475)²¹. Η γενεαλογία του είναι πολύπλοκη, άλλοτε θεωρείται υιός των βασιλέων της Ελευσίνας Κελεού και Μετάνειρας (Απολλόδωρος *Βιβλιοθήκη*, I.5, 1-2), άλλοτε υιός του Ράρου (Παυσανίας, *Αττικά* 14, 3), ενώ έχει και άλλες γενεαλογίες. Πολλαπλώς διαφιλονικούμενη και η ετυμολογία του ονόματός του, που συντίθεται από τις λέξεις *τρι-* και *-πόλεμος*, ενίοτε ερμηνευόμενη ως ο ήρως της τριπλής άροσης ή σύνθλιψης των φλοιών των σιτηρών (*τρίπολος*, *ἄρουρα*). Λόγω του ειρηνευτικού πολιτιστικού μηνύματος που ευαγγελίζεται δεν γίνεται ευρέως αποδεκτός ο συσχετισμός με τη λέξη *πόλεμος*, τουλάχιστον όχι για την περίοδο των ιστορικών χρόνων.

Η εξαιρετική προβολή που γνωρίζει ο Τριπτόλεμος, ως αυτόνομος πλέον ελευσινιακός

ήρωας, από την αττική αγγειογραφία της εποχής του Πεισιστράτου έως και το τρίτο τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. (αλλά και μεταγενέστερα, στην ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο, σε ένα ευρύτερο περιβάλλον πολιτισμικής σύγκλισης), δεν μπορεί να βασίζεται μόνο στη φευγαλέα και λιτή αναφορά του αρχαϊκού Ύμνου. Άλλες παραδόσεις, πιθανώς χαμένα κείμενα του ορφικού κύκλου (βλ. σημ. 4) συνιστούν τη βάση της νέας δυναμικής ελευσινιακής προπαγάνδας που οικειοποιείται το αθηναϊκό κράτος προς ίδιον όφελος. Η θεματολογία ενέπνευσε και θεατρικές παραστάσεις: ελάχιστα δυστυχώς αποσπάσματα σώζονται από την τραγωδία του Σοφοκλή *Τριπτόλεμος*, την οποία συγγράφει το έτος 469/8 π.Χ.²² Μέσω μεταγενέστερης πηγής²³ γνωρίζουμε ότι στο έργο αυτό «έδειχνε τη Δήμητρα να υποδεικνύει στον Τριπτόλεμο την πλήρη έκταση των χωρών που έπρεπε να διασχίσει προκειμένου να σπείρει τους σπόρους που εκείνη του είχε δώσει», γνωστές περιοχές της τότε γνωστής οικουμένης²⁴. Στην αττική αγγειογραφία είναι εξαιρετικά συχνές οι εικόνες αποκαριετισμού του Τριπτόλεμου από τις ελευσινιακές θεές, πρωτίτως τη Δήμητρα²⁵. Ανεβαίνει στο φτερωτό άρμα του [Εικ. 1], ή παραλαμβάνει δεσμίδες σταχυών από εκείνη [εικ. 2]. Η θεατρική παράσταση του 469 π.Χ. πιθανώς είχε μεγάλη επιρροή στην εικονογραφική διαμόρφωση του «δρώμενου» αυτού, που σηματοδοτεί συνάμα και την ολοκλήρωση της τελετής των Μεγάλων Μυστηρίων της Ελευσίνας: μετά την αίσια λήξη του ελευσινιακού δράματος με την επιστροφή της Κόρης, η θεά Δήμητρα προσφέρει στην ανθρωπότητα τα δύο δώρα της: τους *καρπούς*, τη γνώση της καλλιέργειας των σιτηρών που διαφοροποιεί τους ανθρώπους από τα θηρία και την *τελετή*ν, τα Ελευσίνια Μυστήρια που προσφέρουν γλυκές ελπίδες για το τέλος της ζωής και την αιωνιότητα²⁶. Διδάσκει συμβολικά και τα δύο στον Αθηναίο Τριπτόλεμο, πιθανώς μπροστά από το Τελεστήριο της Ελευσίνας²⁷. Η αναχώρησή

^[22] A. Pearson, επιμ., *The Fragments of Sophocles* II, Amsterdam 1963, 239-253.

^[23] Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, *Ρομ. Αρχαϊότ.* I, 12, 2.

^[24] F. Lissarague, *Greek Vases: the Athenians and their Images*, New York 2001, 186-188.-

^[25] A.E Raubitschek και I.K. Raubitschek, “The Mission of Triptolemos”, *Hesperia Supplements* 20, *Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography. Presented to Homer A. Thompson*, 1982, 109-117;

^[26] O. Rubensohn, “Triptolemos als Pflüger”, *Athenische Mitteilungen* 24, 1899, 59-71; T. Hayashi, *Bedeutung und Wandel des Triptolemosbildes* von 6. - 4. Jh. V. Chr., *Beiträge zur Archäologie* 20, Würzburg 1992.

^[26] Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 28.

^[27] Για το ιερό δράμα, βλ. K. Clinton, *Myth and Cult. The Iconography of the Eleusinian Mysteries. The Martin P. Nilsson Lectures on Greek Religion delivered 19-21 November 1990 at the Swedish Institute at Athens* (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 8º, XI), Stockholm 1992, 75, 84-85, 89.

the Eleusinian deities, Demeter, Kore, Eubouleus, Athena, and Triptolemus (line 38): the hero has been isolated from the numerous protagonists of the older Homeric hymn and now stands alone and equal among the Olympian deities.

IV. Triptolemus, civiliser and bearer of the Eleusinian message

Triptolemus, originally a secondary male figure of the Eleusinian cycle, emerges eventually as a promulgator of this friendly message towards mankind. Absent from the Homeric poems, he clearly plays a secondary role in the Archaic *Homeric Hymn to Demeter*: he is presented here as one of the four local kings of Eleusis together with Celeus, Diocles and the founding hero Eumolpos, who are instructed by Demeter in the art of agriculture (*Homeric Hymn to Demeter*, lines 473-475)²¹. Belonging to a complex genealogy he is sometimes considered as a son of the kings of Eleusis Celeus and Metaneira (Apollodorus, *The Library* 1.5,2), others describe him as a son of Rharus (Pausanias, I.14,3), while even more genealogies are attached to his name. The origin of his name, a combination of the words *tri* and *ptolemus*, has been the subject of hearty debate, occasionally interpreted as the hero of the triple ploughing or grinding of the grain chaff (*τρίπολος, ἄρουρα*). Due to the peaceful and cultural nature of his message, the connection with the word *polemos*-warfare, has not been widely accepted, at least not for the Classical period.

The extraordinary popularity enjoyed by Triptolemus, as an autonomous Eleusinian hero, in Attic vase-painting from the era of Peisistratus down to the third quarter of the 4th century (but also later during the Hellenistic and Roman periods, which are characterised by cultural convergence) cannot be due solely to the furtive and brief reference of the Archaic Hymn. Other traditions such as lost texts belonging to the Orphic cycle (see note 4) became part of a dynamic new Eleusinian propaganda and were used by the Athenian state solely for its own benefit. The subject-matter also inspired theatrical plays: unfortunately, however, very few fragments of Sophocles' play *Triptolemus*, written in 469/8 B.C., have survived²². From a later source²³ we learn that this play «shows Demeter presenting to Triptolemus the full extent of the lands where he should travel, in order to sow the seeds she had given to him», known lands of the world as it was then known²⁴. In Attic vase-

^[21] H. Foley, edit., *The Homeric Hymn to Demeter. Translation, Commentary and Interpretive Essays*, Princeton 1994.

^[22] A. Pearson, edit., *The Fragments of Sophocles* II, Amsterdam 1963, 239-253.

^[23] Dionysius of Halicarnassus, *Rom. Antiqu.* I, 12, 2.

^[24] F. Lissarague, *Greek Vases: the Athenians and their Images*, New York 2001, 186-188.

painting the representation of Triptolemus bidding farewell to the Eleusinian deities, especially to Demeter²⁵, is extremely common. He is represented mounting his winged chariot (**fig. 1**) or receiving ears of corn by the goddess herself (**fig. 2**). The theatrical play of 469/8 B.C. most probably had a huge impact on the iconographic formulation of this «performance» which also marks the closing ritual of the Greater Eleusinian Mysteries: following the auspicious outcome of the Eleusinian drama with the return of Kore, goddess Demeter offers mankind her two gifts: the *fruits*, the art of agriculture which differentiates man from beast and the *ceremony* (τελετή), initiation to the Eleusinian Mysteries and the bestowal of sweet hope for afterlife and eternity²⁶. She symbolically instructs Athenian Triptolemus in front of the Telesterion at Eleusis²⁷. His departure symbolises the ensuing propagation of these two gifts to mankind. The local traditions often link to the central Eleusinian myth²⁸. By the beginning of the 4th century the Athenians claim that due to their kind generosity they deserve the gratitude and respect of all the Greeks, especially that of the Spartans, since they consider their recent pillaging of the Attic land as a most inappropriate behaviour²⁹.

The image of Triptolemus develops through the centuries³⁰: he is originally represented as a bearded male figure, either standing or sitting on a winged chariot. During the mature Classical Age he is beardless, younger and stands alone or in the company of Eleusinian deities. He is represented either standing, or sitting or mounting his winged chariot. Instead of horses, the chariot is harnessed to a couple of bearded dragons, an indication of the hero's chthonic character. The wings also indicate

^[25] A.E Raubitschek και I.K. Raubitschek, “The Mission of Triptolemos”, *Hesperia Supplements* 20, *Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography. Presented to Homer A. Thompson*, 1982, 109-117; O. Rubensohn, “Triptolemos als Pflüger”, *Athenische Mitteilungen* 24, 1899, 59-71; T. Hayashi, *Bedeutung und Wandel des Triptolemosbildes* von 6. - 4. Jh. V. Chr., *Beiträge zur Archäologie* 20, Würzburg 1992.

^[26] Isocrates, *Panegyricus*, 28.

^[27] K. Clinton, *Myth and Cult. The Iconography of the Eleusinian Mysteries. The Martin P. Nilsson Lectures on Greek Religion delivered 19-21 November 1990 at the Swedish Institute at Athens* (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 8º, XI), Stockholm 1992, 75, 84-85, 89.

^[28] As in Antheia in Achaea: M. Πετρόπουλος, «Η λατρεία της Δήμητρας στην Αχαΐα», in Leventi and Mitsopoulou 2010, 155-178; 155-156; Pausanias, VII 18, 2-5.

^[29] Xenophon, *Hellenica*, 6.3, 6.

^[30] H. Metzger, “La mission de Triptolème d’après l’imagerie athénienne”, *Recueil Dugas*, Paris 1960; G.Schwarz, *Triptolemos : Ikonographie einer Agrar- und Mysteryngottheit*, Horn Austria 1987; Raubitschek και Raubitschek 1982 (op.cit.); Hayashi 1992 (op. cit.); Clinton 1992 (op.cit.).

του συμβολίζει την επικείμενη διάδοση των δύο δώρων προς την ανθρωπότητα. Συχνές είναι οι τοπικές παραδόσεις για σύνδεση με τον κεντρικό ελευσινιακό μύθο²⁸. Στις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. οι Αθηναίοι θεωρούν και πρεσβεύουν ότι λόγω της φιλάνθρωπης γενναιοδωρίας τους αξίζουν την ευγνωμοσύνη και το σεβασμό όλων των Ελλήνων και ιδίως των Σπαρτιατών: θεωρούν την πρόσφατη δήωση της αττικής γης από τους Λακεδαιμόνιους ανάρμοστη συμπεριφορά²⁹.

Η εικόνα του Τριπτόλεμου εξελίσσεται με την πάροδο των αιώνων:³⁰ αρχικά είναι μια γενειοφόρος ανδρική μορφή, ενίοτε ιστάμενη ή καθήμενη σε φτερωτό άρμα. Στην ώριμη και όψιμη κλασική περίοδο η μορφή είναι αγένειος, νεότερη, εικονιζόμενη μόνη ή με τη συνοδεία των ελευσίνιων θεοτήτων. Άλλοτε εικονίζεται όρθιος και άλλοτε καθιστός ή ανερχόμενος στο φτερωτό του άρμα. Αντί ίππων, το άρμα ζεύει ζεύγος γενειοφόρων δράκων, ένδειξη του χθόνιου χαρακτήρα του ήρωα. Είναι όμως και θεϊκής κατασκευής, κατά υποδήλωση των φτερών (όμοιο φτερωτό άρμα διατέτει και ο Διόνυσος)³¹. Η πλέον αντιπροσωπευτική και δυναμική εικόνα μας δείχνει τον νεαρό Τριπτόλεμο να διασχίζει τους αιθέρες με το ιπτάμενο άρμα του, κρατώντας δεσμίδα σταχυών στο αριστερό χέρι και σπέρνοντας σπόρους με το δεξί [Εικ. 3]. Τα φτερά εφάπτονται στους τροχούς και στην πλάτη των δράκων, δημιουργώντας την εντύπωση ότι τα ίδια τα φίδια είναι φτερωτά (Κύλικα Βατικανού από το Vulci, ζωγράφος της Λένας, περί το 390-370 π.Χ.)³².

Ο Τριπτόλεμος είναι στενά συνδεδεμένος με την τελετουργική σπορά και άροση στο Ράριο πεδίο της Ελευσίνας, το ιερό χωράφι στο οποίο υπήρχαν ο βωμός και το αλώνι του και καλλιεργούνταν κριθάρι (*ούλαι*) για τις θυσίες, τις προσφορές, τα έπαθλα των Ελευσινίων και τις ανάγκες των Μυστηρίων³³. Πρόκειται για τον έναν από τους τρεις γνωστούς «*ιερούς άρότους*» της Αττικής στους οποίος διενεργούνταν τελετουργικές σπορές: Σκίρων, Ράριον Πεδίοι και Βουζύγειον, κάτω από την Ακρόπολη (Πλούταρχος, *Ηθικά*, 144Β). Δεν είναι βέβαιο εάν οι τρεις *άροτοι* αντιστοιχούν σε

τρεις χρονικές φάσεις τελετουργικής σποράς, την άνοιξη, το θέρος και το φθινόπωρο³⁴. Έχει επίσης προταθεί ότι και οι τρεις σπορές λαμβάνουν χώρα το φθινόπωρο, στα πλαίσια της αγροτικής εορτής Προπρόσια για το όργωμα και τη σπορά (προ- και -άρ / άρώω)³⁵. Πιθανώς οι τρεις αυτοί ιεροί αγροί ανάγονται σε διαφορετικές αττικές παραδόσεις: ο παλαιότερος άροτος θεωρείται ο αγρός κάτω από την Ακρόπολη. Σε αυτόν η θεά Αθηνά, εφευρέτης του αρότρου, διδάσκει σε ιερατικό μέλος του γένος των Βουζύγων την άροση³⁶. Κατά την αθηναϊκή λοιπόν εκδοχή, η αγροτική καλλιέργεια και οι τεχνικές της αποτελούν δίδαγμα της θεάς Αθηνάς. Αυτή την παράδοση απεικονίζουν πιθανώς πρώιμα αρχαϊκά αγγεία που φέρουν γεωργικές σκηνές σποράς και άροσης³⁷. Αντίθετα, στην ελευσινιακή εκδοχή, ο Τριπτόλεμος είναι αυτός που χειρίζεται και πιθανώς εφευρίσκει ή λαμβάνει πρώτος το άροτρο από τη Δήμητρα. Όμως, δεν σώζεται καμία παράσταση των κλασικών χρόνων που να απεικονίζει τον Ελευσίνιο Τριπτόλεμο τη στιγμή της άροσης, ενώ οι σκηνές που τον συνδέουν με το άροτρο είναι ελάχιστες³⁸: σε έναν κλασικό αττικό ερυθρόμορφο κρατήρα από την Κύμη εικονίζεται ο Τριπτόλεμος ανερχόμενος στο φτερωτό του άρμα, ενώ πίσω του στέκουν οι ελευσίνιες θεές. Η θεά Δήμητρα κρατά το άροτρο [Εικ. 4]. Σε έναν βοιωτικό ερυθρόμορφο σκύφο εικονίζονται τρεις μορφές: το κέντρο στέκει γυμνή νεαρή ανδρική μορφή με ιμάτιο στον ώμο που παραλαμβάνει δεσμίδα σταχυών από γυναικεία μορφή (Δήμητρα), ενώ με το αριστερό χέρι κρατά ένα μεγαλοπρεπές άροτρο. Πίσω του στέκει δεύτερη γυναικεία μορφή που κρατά δύο δάδες (Κόρη) [Εικ. 5]. Η πιθανότητα να πρόκειται εδώ για μια σπανιότατη εικονιστική απόδοση της στιγμής της παραλαβής του δώρου της Δήμητρας από τον Τριπτόλεμο (καρπούς: σπόρους και τεχνική γνώση της καλλιέργειας) είναι γοητευτική.

Ο ιερός *άροτος* στα Σκίρα, στο όριο μεταξύ Αθηνών και Ελευσίνας, είναι μια ενδιάμεση εκδοχή

^[1] Chandor Brumfield 1988 (ό.π.), 168.
^[2] Chandor Brumfield 1988, 63-64; για την εορτή Palagia 2008, 222-223, αρ. 8-9.

^[3] M. Robinson, “Bouzyges and the First Plough on a Krater by the Painter of the Naples Hephaistos”, *American Journal of Archaeology*, 35, 1931, 152-160; Jameson 1951 (ό.π.); Tiverios 1997 (ό.π.), 170 και σημ. 57.
^[4] A.S.F. Gow, “The Ancient Plough”, *The Journal of Hellenic Studies* 34, 1914, 249-275, fig. 3; S. Isager και J. E. Skydsgaard, *Ancient Greek Agriculture. An Introduction*, London and New York 1992, 50-51, πιν. 3.3.

^[5] Εκτός των δύο ερυθρόμορφων αγγείων που παρουσιάζουμε σώζονται και λίγες παραστάσεις στη μικροτεχνία. Ωστόσο, πρέπει για λόγους πληρότητας να αναφερθεί ότι η ταύτιση της ανδρικής μορφής στα δύο αγγεία με τον Τριπτόλεμο έχει αμφισβητηθεί, Clinton 1992 (ό.π.), 45; K. Clinton και O. Palagia, “The Boy in the Great Eleusinian Relief,” *Athenische Mitteilungen* 2003, 263-280: 264 και σημ. 7. Στο αρχείο Beazley όμως οι μορφές ταυτίζονται όπως εδώ προτείνουμε (αρ. 213483).

that the chariot is divine (Dionysus himself owns a similar winged chariot)³¹ . One of the most representative and dynamic images represents Triptolemus dashing through the air in this winged chariot, holding the ears of corn in his left hand and sowing seeds with his right (fig. 3). The wings touch the wheels and the backs of the dragons, thus giving the impression that the serpents themselves are winged (Kylix from Vulci, Jena Painter, c. 390-370 B.C.)³².

Triptolemus is closely linked to the ritual sowing and ploughing of the Rharian plain of Eleusis, the sacred field with the altar and the threshing floor, where barley needed in sacrifices and offerings, for the prizes of the Eleusinian games and for the needs of the Mysteries, was cultivated³³. This is one of the three known sacred ploughing fields of Attica, where ritual sowing was held: Skiron, the Rharian Plain and Bouzygeion, at the foot of the Acropolis (Plutarch, *Ethics*, 144B). It remains uncertain whether the three cultivated fields correspond to the three seasons of ritual sowing: spring, summer and autumn³⁴. It has also been suggested that the sowing of all three fields took place in the autumn during the rural festival of the *Proerosia*³⁵. It is possible that these three sacred fields are linked to different Athenian traditions: the oldest was the field under the Acropolis, where goddess Athena, inventor of the plough, instructs the art of ploughing to the priestly members of the family of the Bouzyges³⁶; according to the Athenian version therefore, goddess Athena instructed the art of agriculture. This version is probably depicted on early Archaic vases with scenes of sowing and ploughing³⁷. Conversely, in the Eleusinian version, it is Triptolemus himself who handles and probably invents or is the first to receive the plough from Demeter. Yet there is no single surviving scene from the Classical period depicting Triptolemus in the act of ploughing, while even the scenes which link him to the

^[6] Raubitschek and Raubitschek 1982, (op.cit.).
^[7] V. Paul-Zinserling, *Der Jena-Maler und sein Kreis. Zur Ikonologie einer attischen Schalenwerkstatt um 400 v.Chr.*, Mainz am Rhein 1994, 86-88 and note 1110, with bibliography, pl.47, 1; Metzger 1960 (op.cit.), 130, no 92, pl. 34/1.

^[8] Pausanias, I 38, 6-7; Rubensohn 1899; IG II², 1672, lines 258 ff.
^[9] Chandor Brumfield 1988 (op.cit.), 168.
^[10] Chandor Brumfield 1988, 63-64; For the festival Palagia 2008, 222-223, nr. 8-9.

^[11] M. Robinson, “Bouzyges and the First Plough on a Krater by the Painter of the Naples Hephaistos”, *American Journal of Archaeology*, 35, 1931, 152-160; Jameson 1951 (op.cit.); Tiverios 1997 (op.cit.), 170 and note 57.

^[12] A.S.F. Gow, “The Ancient Plough”, *The Journal of Hellenic Studies* 34, 1914, 249-275, fig. 3; S. Isager and J. E. Skydsgaard, *Ancient Greek Agriculture. An Introduction*, London and New York 1992, 50-51, pl. 3.3.

plough are extremely rare³⁸: on a Classical Attic red-figured crater from Cymae, Triptolemus is represented mounting his winged chariot, while behind him stand the Eleusinian deities. Goddess Demeter is holding the plough (fig. 1). On a Boeotian red-figured skyphos are depicted three figures: in the centre stands a naked youth with a *himation* over his shoulder, receiving ears of corn from a female figure (Demeter), while in his left hand holds a majestic plough. Behind him stands a second female figure holding two torches (Kore) (fig. 2). The possibility that the scene here might represent the rarely depicted scene of the actual moment when Triptolemus is receiving Demeter’s gift, seems attractive.

The sacred field of Skira at the boundary between Athens and Eleusis represents the intermediary version reflecting the period when Athenian and Eleusinian tradition merged³⁹.

V. Kykeon and Plemochoi: Ritual drink – Ritual libation
Processed grains in the form of a ritual drink also play a central role during the Greater Eleusinian Mysteries: during the pre-initiating stage, after a long day’s walk and their arrival at Eleusis, the initiates drink together, as part of their common experience, the sacred drink *kykeon*. This information derives indirectly from the well-known initiating cry or «password» handed down by a later source: «I fasted, I drank the kykeon» (Clement of Alexandria, *Protrepticus* II, 22.2)⁴⁰. The mythical origin of the consumption of a special food as part of an initiation goes back to the *Homeric Hymn to Demeter* (lines 198-211): during her mourning Demeter rejects Queen Metaneira’s hospitality and the wine she is offered. She demands, instead, to drink the kykeon (*κυκάω*= to mix), a mix of grinded barley, water and sage (*γλήκων*, *Mentha Pulegium*). When the great excavations at the Telestirion of Eleusis took place at the end of the 19th century, a distinct category of numerous small clay, bronze and marble vessels, came to light (fig. 9)⁴¹. The

Apart from the two red-figured vases presented here, a few representations survive on gems. However, it should be mentioned that the identification of the male figure with Triptolemus on the two vases has been questioned: Clinton 1992 (op.cit.), 45; K. Clinton and O. Palagia, “The Boy in the Great Eleusinian Relief,” *Athenische Mitteilungen* 2003, 263-280: 264 and note 7. In the Beazley Archive the figures are identified as suggested here (no 213483).

^[13] Chandor Brumfield 1988 (op.cit.), 63-64.

^[14] Chandor Brumfield 1988, 200, note 38: *ἐνίστευσα, ἔμον ῥὸν κυκεῶνα*; C. Kerényi, *Eleusis. Archetypal Image of Mother and Daughter*, Princeton 1967, 177-186; R. Parker, “The Hymn to Demeter and the Homeric Hymns”, *Greece and Rome* 38, 1991, 1-17: 8; C. Mitsopoulou, “De nouveaux Kernoι pour Kernos... Réévaluation et mise à jour de la recherche sur les vases de culte éleusiniens”, *Kernos* 23, 2010, 145-178.

^[15] O. Rubensohn, “Kerchnos”, *Athenische Mitteilungen* 23, 1898, 271-306.

που αντικατοπτρίζει τη φάση συνένωσης αθηναϊκών και ελευσινιακών παραδόσεων³⁹.

V. Κυκεώνας και Πλημοχός: Τελετουργικό ρόφημα – Τελετουργική σπονδή
Επεξεργασμένα σιτηρά εν είδει τελετουργικού ροφήματος παίζουν και έναν κεντρικό ρόλο κατά τη διάρκεια των Μεγάλων Ελευσινίων Μυστηρίων: στο προμυπτικό στάδιο, μετά την άφιξή τους στην Ελευσίνα κατόπιν ολοήμερης πεζοπορίας, οι μύτες καταναλώνουν από κοινού, εν είδει ομαδικής εμπειρίας, το ιερό ποτό *κυκεώνα*. Η πληροφορία προκύπτει εμμέσως από γνωστό σύνθημα μύσης που παραδίδεται από μεταγενέστερη πηγή: «νήστεψα, ήπια τον κυκεώνα» (Κλήμης Αλεξανδρεύς, *Προτρεπτικός* II 22, 2)⁴⁰. Το μυθολογικό αρχέτυπο της ομαδικής αυτής κατανάλωσης ειδικής τροφής στα πλαίσια της μύσης ανάγεται στον *Ομηρικό Ύμνο στη Δήμητρα* (οτίχ. 198-211): κατά τη διάρκεια του πένθους της η Δήμητρα απορρίπτει τη φιλοξενία της βασίλισσας Μετάνειρας και τον οίνο που εκείνη της προσφέρει. Αντί αυτού, ζητά να πιεί τον κυκεώνα (*κυκάω* = ανακατεύω), μείγμα δηλαδή αλφίτων (κονιορτοποιημένου κριθαριού), νερού και φασκόμυλου (*γλήκων*, *Mentha Pulegium*).

Στα τέλη του 19ου αιώνα, όταν έγιναν οι μεγάλες ανασκαφές στο Τελεστήριο της Ελευσίνας, ήλθε στο φως μια ειδική κατηγορία πολυάριθμων μικρών πλίντων, χάλκινων ή μαρμαρίνων κρατηρόσχημων αγγείων [Εικ. 9]⁴¹. Η σχεδόν ταυτόχρονη ανεύρεση ενός σπάνιου ερυθρόμορφου πίνaka του 370-360 π.Χ., αναθήματος της Νίννιον, που εικονίζει γυναίκες να φέρουν τα αγγεία αυτά δεμένα στην κεφαλή τους κατά την άφιξή τους στο ιερό της Ελευσίνας [Εικ. 4]⁴², οδήγησαν νωρίς στην προσπάθεια σύνδεσης των σπάνιων αυτών αρχαιολογικών καταλοίπων με ένα από τα δύο φημισμένα αγγεία που σχετίζονται –βάσει των πηγών– με τα Μυστήρια: τον *κέρνο* και την *πλημοχόη*⁴³. Ο κέρνος φέρεται να ήταν σκεύος που

δεχόταν *πανοπερμίες* (προσφορές σιτηρών, οσπρίων, μελιού, ελαίου, οίνου κ.ά.)⁴⁴, ο συσχετισμός του όμως με τα Μυστήρια της Ελευσίνας δεν προκύπτει με πειστική βεβαιότητα από τις πηγές⁴⁵. Η πλημοχόη περιγράφεται με σαφήνεια σαν ένα αγγείο που χρησιμοποιείται κατά ζεύγη την ημέρα λήξης της τελετής (και όχι κατά την άφιξη), τις ομώνυμες *Πλημοχός* για προσφορά αδιευκρίνιστης υγρής κοής προς δυσμάς και ανατολάς. Και για τα δύο αγγεία υπήρχε πρόβλημα σύνδεσης με τη μοναδικά διαθέσιμη εικονιζόμενη παράσταση.

Λύση σε αυτό το μακράϊωνο ερμηνευτικό αδιέξοδο φαίνεται ότι προσφέρει μια νέα παράσταση που κοσμεί –εις διπλούν– ένα ζεύγος χρυσών ελασμάτων πρώιμων ελληνιστικών χρόνων (πιθανώς διάδημα)⁴⁶ [εικ. 5]. Αν και αποτελεί εύρημα των αρχών του 20ού αιώνα, η παράσταση προσφέρθηκε για νέα ανάγνωση μόλις πρόσφατα, κατόπιν της λεπτομερούς παρατήρησης του πρωτοτύπου και της σχεδιάσής της [εικ. 6]⁴⁷: στη στενή ζώνη απεικονίζονται οι κύριες ελευσινιακές θεότητες Δήμητρα και Κόρνη, καθισμένες και κοιτάζοντας αντιθετικά η πρώτη προς αριστερά και η δεύτερη προς δεξιά, ενώ το κέντρο της παράστασης καταλαμβάνει ο Τριπτόλεμος ανερχόμενος στο άρμα του, στη χαρακτηριστική λυσιππική στάση του «σανδαλίζοντος»⁴⁸, η οποία σηματοδοτεί την προετοιμασία προς αναχώρηση [εικ. 6, 8]. Δύο ζεύγη φτερωτών ερωτιδών εικονίζονται να προστρέχουν εκατέρωθεν προς τις δύο θεές [εικ. 6, 7]. Φέρουν μουσικά όργανα (λύρα και δίαυλο), κρατούν κλάδους μυρτιάς και αποτελούν πιθανώς μια συνοπτική απόδοση των μυστών που φτάνουν στο ιερό της Ελευσίνας. Η προσεχτική παρατήρηση αποκαλύπτει ένα σημαντικό στοιχείο: οι δύο προπορευόμενοι ερωτιδεείς φέρουν στην κεφαλή τους από ένα δισκόμορφο αντικείμενο, ταυτόσημο με τα αγγεία που εικονίζονται στον πίνaka της Νίννιον [εικ. 4, εικ. 6: αρ. 4-5, c-d]. Για δεύτερη φορά λοιπόν μετά τον αναθηματικό πίνaka έχουμε απεικόνιση μυστών που φέρουν τα αγγεία στο κεφάλι τους κατά την άφιξή τους ενώπιων των ελευσίνιων θεαινών.

Bignasca, *ThesCRA* V, 2b, s.v. “Kernos”, Los Angeles 2005, 250-252; Mitsopoulou 2010 (ό.π.), παράγρ. 1. Για την πλημοχόη: Αθίναιος, *Δειπνοσοφισταί*, XI 495- 496; I. Krauskopf, *ThesCRA* V, 2b, s.v. „Plemochoe”, Los Angeles 2005, 252-255; Mitsopoulou 2010 (ό.π.).

⁴⁴ Πρβλ. το άρθρο της Α. Ζωγράφου στον ίδιον τόμο.

⁴⁵ Mitsopoulou 2010 (ό.π.).

⁴⁶ Ανήκουν στη Συλλογή Ελένης Σταθάτου, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών αρ. St. 342a-b. Πιθανώς από την αρχαία Δημητριάδα της Θεσσαλίας, χωρίς όμως ακριβή θέση προέλευσης. Krauskopf 2005 (ό.π.), 264, αρ. 652; Mitsopoulou 2010 (ό.π.), 168-172 και εικ. 8-10, όπου προτείνεται η ερμηνεία ως διάδημα.

⁴⁷ Mitsopoulou 2010 (ό.π.). Σχέδιο της ζωγράφου Κατερίνας Μαυραγάνη (2008).

⁴⁸ P. Moreno, *Lisippo : l'arte e la fortuna*, Milano 1995, 230-231.

almost simultaneous discovery of a rare red-figure clay plaque dating to 370-360 B.C., dedicated by Ninnion, depicting the arrival at the sanctuary of Eleusis of women carrying these vessels tied on their heads (fig. 4)⁴², has led from an early stage to the association of these rare archaeological finds with the two famous vases which are, according to the sources, linked to the Mysteries: the *kernos* and the *plemochoe*⁴³. The *kernos* was a vessel for holding multiple offerings (grains, beans, honey, oil, wine, etc)⁴⁴; its association, however, with the Eleusinian Mysteries does not emerge with any certainty from the sources⁴⁵. The *plemochoe* is described in detail as a vessel used in pairs during the closing day of the ceremony (and not upon arrival): the day is named after the vases, *Plemochoi*, and during the rite unspecified liquid substances were poured towards the west and the east. Both these vases cannot be linked with certainty to the only available representation.

This longstanding interpretational deadlock can be solved by a new representation depicted twice on a pair of golden bands (probably belonging to a diadem)⁴⁶ (fig. 5) dating to the early Hellenistic period. Although it was found in the early 20th century, the original bands have only recently been drawn and re-examined in detail (fig. 6)⁴⁷: the main Eleusinain deities, Demeter and Kore, are depicted on the narrow zone: they are represented seated and facing left and right respectively, while Triptolemus occupies the centre of the scene in a characteristic «Lysippean» stance while tying his sandal⁴⁸ before mounting his chariot, thus signalling his departure (figs. 6, 8). The goddesses are flanked by two pairs of winged putto-like figures of Eros holding musical instruments (lyre

⁴² Rubensohn 1898 (op.cit.); M. Tiverios, «Women of Athens in the Worship of Demeter: Iconographic Evidence from Archaic and Classical Times », in N. Kaltsas and A. Shapiro, edit., *Worshipping Women*. Ritual and Reality in Classical Athens, New York 2008, 124-135: 129-131. Important are the straps used to fasted the vases, since all the real clay or metal vases have suspension holes (*realia*), see figs. **9-10**.

⁴³ For the kernos: Athenaeus, *The learned Banqueters* XI, 478d; A.M. Bignasca, *ThesCRA* V, 2b, s.v. “Kernos”, Los Angeles 2005, 250-252; Mitsopoulou 2010 (op. cit.), par. 1. For the plemochoe: Athenaeus, *Δειπνοσοφισταί*, XI 495- 496; I. Krauskopf, *ThesCRA* V, 2b, s.v. „Plemochoe”, Los Angeles 2005, 252-255;

⁴⁴ See the article by A. Zographou in the same volume.

⁴⁵ Mitsopoulou 2010 (op.cit.).

⁴⁶ They belong to the Helen Stathatos Collection, Archaeological Museum of Athens, no St. 342a-b. Probably from ancient Demetrias in Thessaly, without exact provenance. Krauskopf 2005 (op. cit.), 264, αρ. 652; Mitsopoulou 2010 (op.cit.), 168-172 and fig. 8-10, where the interpretation as a diadem is suggested.

⁴⁷ Mitsopoulou 2010 (op.cit.). Drawing by the painter Katerina Mavraganis (2008).

⁴⁸ P. Moreno, *Lisippo : l'arte e la fortuna*, Milano 1995, 230-231.

and double flute) and branches of myrtle, possibly summarily symbolising the arrival of the initiates at the sanctuary of Eleusis (figs. 6, 7). Careful observation has revealed one important element: the two leading Eros-figures bear on their heads a disc-shaped object, similar to the vases depicted on the plaque dedicated by Ninnion (fig. 4, fig. 6: no. 4-5 and c-d). Therefore this is the second representation depicting the initiates bearing the vases on their head as they arrive to meet the Eleusinian deities.

Already by the middle of the 20th century, however, it had been observed that the characteristic Eleusinian vases are also depicted in the centre of the representation⁴⁹: on either side of Triptolemus’ chariot and behind each goddess, two vases lie on the ground in a inclined position. The two vases are depicted on the metal band in the greatest possible detail and as exact replicas of the originals (figs. 9-10)⁵⁰. This characteristic element undoubtedly leads to the identification of the original Eleusinian vases with the Eleusinian *plemochoi* mentioned in the sources, and to the interpretation moreover of the present scene as the first known depiction of the closing ceremony of the Eleusinian Mysteries. The golden diadem of Demetrias finally offers the solution to an interpretational problem that has haunted research since the middle of the 19th century. The characteristic vases of Eleusis represent the only material remain and identifiable symbol of the initiating process and have a double function during the Mysteries: firstly upon arrival (for the transportation and consumption of the *kykeon*) and as *Plemochoi* for the libations of the closing ceremony.

Apart from this already important conclusion, we may learn, though with some reservation, something more: the close proximity of the two vases to the chariot and the dragons of Triptolemus, gives the impression that the closing ceremony of the *Plemochoe* and the impending departure of the Eleusinian hero for his journey to instruct mankind, are two episodes closely related. It is possible therefore that this rather obscure -up to now- libation of liquids to the earth, is specifically associated to the cultural sowing that Demeter instructed to Triptolemus. The well-known cry

⁴⁹ H. Möbius, “Pierre Amandry: Collection Hélène Stathatos. Les bijoux antiques, Strasbourg 1953”, *Gnomon* 27, 1955, 36-40: 36, 39; Krauskopf 2005 (op.cit.), 264, αρ. 652. They are depicted also a third time, as coronation of two ionic pillars which frame the scene; see fig. 6, nr. e-f.

⁵⁰ The clay vase illustrated here is an exact replica of a clay plemochoe from ancient Laureion which was manufactured in 2007 by the Laboratory *Thetis Authentics* of Dr. H. Aloupi based on the published vase (J. Ellis Jones, “Another Eleusinian Kernos from Laureion”, *Annual of the British School at Athens* 77, 1982, 191-199: 193, no ASP 54, fig. 1a-b).

Όμως, ήδη στα μέσα του 20ού αιώνα είχε παρατηρηθεί ότι τα χαρακτηριστικά ελευσινιακά αγγεία εικονίζονταν (και) στο κεντρικό τμήμα της παράστασης⁴⁹: εκατέρωθεν του άρματος του Τριπτόλεμου και πίσω από κάθε μια θεά κείται στο έδαφος δύο αγγεία με έντονη αντιθετική κλίση [εικ. 6-8]. Τα εικονιζόμενα αγγεία στο μέταλλο αποδίδονται με μέγιστη ακρίβεια και απόλυτη πιστότητα ως προς τα πραγματικά [εικ. 9-10]⁵⁰. Το χαρακτηριστικό τούτο στοιχείο οδηγεί στη σχεδόν επιβεβλημένη πλέον ταύτιση των πραγματικών ελευσινιακών αγγείων με τις ελευσινιακές *πλημοχόες* των πηγών και ως εκ τούτου στην ανάγνωση της παρούσας σκηνής ως της πρώτης γνωστής απεικόνισης της *τελετής λήξης των Ελευσινίων Μυστηρίων*, τις *Πλημοχόες*. Το χρυσό διάδημα της Δημητριάδας προσφέρει λοιπόν επιτέλους τη λύση σε ένα ερμηνευτικό πρόβλημα που απασχολεί την ελευσινιακή έρευνα από τα μέσα του 19ου αιώνα. Τα χαρακτηριστικά αγγεία της Ελευσίνας, το μόνο υλικό κατάλοιπο –και αναγνωρίσιμο σύμβολο– της μυστικής διαδικασίας, έχουν διττή χρήση στο πλαίσιο των Μυστηρίων: τόσο κατά την προσέλευση (για τη μεταφορά και κατανάλωση (;) του κυκεώνα), όσο και κατά τις χοές της καταληκτικής τελετής λήξης, ως *πλημοχόες*.

Πέραν του ήδη σημαντικού συμπεράσματος, μαθαίνουμε –με επιφύλαξη– και κάτι ακόμη νέο: λόγω της απόλυτης γειννίας των δύο αγγείων με το άρμα και τους δράκους του Τριπτόλεμου, δημιουργείται η εντύπωση ότι η τελετή λήξης της *Πλημοχόης* και η επικείμενη αναχώρηση του ελευσίνιου ήρωα προς το οικουμενικό του δίδαγμα είναι δύο επεισόδια συνυφασμένα, σε άμεση χρονική αλληλουχία. Πιθανώς λοιπόν αυτή η ασαφής –ως τώρα– κοή υγρών στο χώμα να σχετίζεται ειδικότερα με την τελετουργική σπορά που δίδαξε η Δήμητρα στον Τριπτόλεμο πριν αναχωρήσει για την αποστολή του. Η γνωστή από τον Πρόκλο γονιμική ιαχή «*ῥε- κύε*» (βρέξε–κυοφόρησε) που πρόσφεραν οι ιεροφάντες προς ουρανό και γη κατά τη λήξη των Μυστηρίων, μπορεί ίσως να συνδεθεί με την έννοια της συμβολικής «πλημμύρας» που προκαλεί η *πλημοχόη*⁵¹ και συνεπώς να συσχετιστεί και η τελετή της *Πλημοχόης* με την γονιμοποίηση της σποράς.

Εάν επιθυμούσαμε να τοποθετήσουμε τα επεισόδια που συζητήσαμε σε χρονική σειρά, θα είχαμε: α) τη διδασκαλία τελετής και καρπών, με σπορά και όργωμα [εικ. 2], β) την τελετουργική κοή της *Πλημοχόης* [εικ. 8], ίσως ως άρδευση της φρέσκιας σποράς, και γ) την αναχώρηση και το ταξίδι του Τριπτόλεμου [εικ. 1, 8 και 3].

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι τα λιτά αγγεία της Ελευσίνας, οι *πλημοχόες*, είναι ένα υλικό μέσο με το οποίο οι μύστες πλησίαζαν συμβολικά και αναπαριστούσαν κύρια στάδια του ελευσινιακού μύθου: *κατά τη φάση της κατανάλωσης του κυκεώνα* εκτελούν αναφορά στο τέλος της νηστείας της Δήμητρας και αναβιώνουν εμπειρικά την πόση του ιερού ροφήματος από κριθάρι μετουσιώνοντας τον καρπό που δώρισε η θεά, ενώ *κατά την κοή της Πλημοχόης* συμμετέχουν και συμβάλλουν τρόπον τινά στην ευγονία της τελετουργικής σποράς που προηγείται της επικείμενης οικουμενικής ελευσινιακής διδασκαλίας της καλλιέργειας της γης, αλλά και της τελετής.

(handed down by Proclus), which the *hierophants* uttered to the skies and the earth at the conclusion of the Mysteries, might be linked to the idea of the symbolic «flooding» caused by the *plemochoe*⁵¹ and could therefore connect the ritual of the *Plemochoe* to the fertilisation of the sowing.

If we now attempt to place the various topics discussed above in a time sequence, we would place first the instruction of the ritual and the «fruits» involving the sowing and ploughing (fig. 2); second would come the ritual libation of the *Plemochoe* (fig. 8), probably as symbolising the irrigation of the new sowing, and third Triptolemus' departure and journey (fig.1,8 and3).

We have therefore concluded that the simple Eleusinian vases, the *plemochoai*, are the material means through which the initiates approached and symbolically re-enacted the main stages of the Eleusinian Mysteries.

The drinking of the kykeon marks the breaking of Demeter's fast; the consumption of the sacred potion consisting of wheat, alludes to the «fruits» presented by the goddess, while through the libation of the *Plemochoi* they participate, and somehow contribute to the fertility of the ritual sowing which precedes the ecumenical Eleusinian instruction in the art of cultivation, and of the ritual.

* The english translation of the text is due to Dr. Theodora Rombou, Archaeologist and Adjunct Lecturer at the University of Thessaly, whom I sincerely thank.

⁴⁹ H. Möbius, "Pierre Amandry: Collection Hélène Stathatos. Les bijoux antiques, Strasbourg 1953", *Gnomon* 27, 1955, 36-40: 36, 39; Krauskopf 2005 (ό.π.), 264, αρ. 652. Εικονίζονται και τρίτη φορά, ως επίστεψη δύο ιωνικών παραστάδων που πλαισιώνουν εκατέρωθεν τη σκηνή, βλ. εικ. 6, αρ. e-f.

⁵⁰ Το εικονιζόμενο εδώ πήλινο αγγείο αποτελεί πιστό αντίγραφο πήλινης *πλημοχόης* από το αρχαίο Λαύριο που κατασκευάστηκε το 2007 από την Thetis Authentics της Δρ Ε. Αλούπη βάσει του δημοσιευμένου αγγείου (J. Ellis Jones, "Another Eleusinian Keros from Laureion", *Annual of the British School at Athens* 77, 1982, 191-199: 193, αρ. ASP 54, εικ. 1a-b).

⁵¹ Ρίζα της λέξης *πλημοχόη* είναι η *πλήμν*. M. Miles, *The City Eleusinion*, *Agora* 31, Princeton 1998, 101και σημ. 25: Proclus, in *Platonis Timaeum commentarii*, 293 C.

⁵¹ The root of the word *plemochoe* is *πλήμν*, flood. M. Miles, *The City Eleusinion*, *Agora* 31, Princeton 1998, 101 and note 25: Proclus, in *Platonis Timaeum commentarii*, 293 C.